
УДК 811.161.2'373.612.2

Олена Коляденко (м. Київ)

КОГНІТИВНА МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ КОНЦЕПТУ «СТРАХ» У ТВОРАХ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

У статті проаналізовано один із фрагментів емоційної концептосфери – концепт «страх» та специфіку його мовної репрезентації у творах М. Коцюбинського. Виявлено основні метафоричні моделі та їх складники, що кодують емоцію страху в текстах письменника.

Ключові слова: *емоційний концепт, когнітивна метафора, метафорична модель, фрейм.*

У сучасній лінгвокогнітивній парадигмі набуває актуальності проблема мовної свідомості людини, посилюється інтерес дослідників художнього тексту до аналізу особливостей використання автором наявних у його розпорядженні мовленнєвих засобів, актуалізації різних концептів. Інтенсивні розробки когнітивного підходу до аналізу художнього тексту, зорієнтовані на виявлення семантичних універсальностей образного мислення автора в їхньому текстовому втіленні, сприяли опису різних концептів у творах окремих поетів і письменників (Г. Сохань, О.Г. Скідан, В.П. Саєнко, В.А. Ніколаєва, Г.С. Персиніна, Л.Ф. Присяжнюк та ін.). Особливу увагу дослідників привертає вивчення способів експлікації емоційних концептів у художніх творах (Ю.Ю. Шамаєва, Г.А. Огаркова, О.О. Борисов, В.І. Шаховський та ін.).

Мовне вираження емоційного стану зумовлює труднощі у сфері передавання абстрактного через символ. Зазвичай у мові засобом передавання емоцій як складних явищ психіки виступають емоційні концепти, котрі, як і наша емоційна система, є метафоричними, оскільки передають поняття про абстрактний стан у термінах конкретних явищ [2: 28].

© О.О. КОЛЯДЕНКО, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 3

39

Однак складна концептуальна структура відбиття емоцій у мові безпосередньо залежить від емоційного досвіду соціуму загалом та від індивідуального емоційного досвіду кожного представника цього соціуму зокрема [10: 54]. Окрім усталених у мові й культурі того чи того соціуму загальноприйнятих визначень певного емоційного стану, специфіка його опису залишається індивідуальною для свідомості, яка різною мірою наділена уявою, чуттєвістю та здатністю до аналізу.

Отже, видається можливим існування найрізноманітніших метафоричних когнітивних моделей тієї або тієї емоції з прототипною моделлю, притаманною мовній традиції певного соціуму [7: 147].

У когнітивній лінгвістиці метафора трактується як перенесення когнітивної структури, прототипно пов'язаної з певним мовним утіленням, з однієї ділянки, до якої вона належить, на іншу. При цьому одна концептуальна сфера проектується на іншу, відбувається певна експансія концептів ділянки-джерела і, як наслідок, захоплення й освоєння ними ділянки-мети [11: 389]. Структурування одного концепту в термінах іншого в межах когнітивної лінгвістики розглядається як процес метафоризації. При цьому метафора не тільки формує уявлення про об'єкт, а й зумовлює спосіб та стиль мислення про нього [4: 72].

Схема зв'язку між поняттєвими сферами, яка існує або утворюється у свідомості носія мови, називається метафоричною моделлю. Метафоричні моделі формують метафоричний образ — ментальну одиницю, стійке уявлення про об'єкт навколишньої дійсності, структуроване за допомогою низки концептуальних метафор, не подібних до оригіналу, які формують у свідомості реципієнта сукупність культурно-специфічних зв'язків [1: 16].

Об'єктом дослідження було обрано один із фрагментів вербально-експлікованої емоційної концептосфери — емоційний концепт «страх» та специфіку його мовної репрезентації у творах М.Коцюбинського, в центрі уваги якого завжди перебувала особистість у найскладніших ситуаціях, її внутрішні зміни за критичних життєвих умов.

Особливістю власне індивідуальної творчої манери письменника є посилені метафорична асоціативність [13: 108]. Під час дослідження ми виділили основні метафоричні моделі, які представляють концепт «страх» у його творах, та їх складники, до яких відносимо початкові поняттєві ділянки (сфера-джерело, напрям метафоричної експансії), типові для цієї моделі, та фрейми, складники метафоричних моделей.

Отже, найбільш значущі ознаки емоційного концепту «страх» виявляються в таких метафоричних моделях: «СТРАХ — ЖИВА ІСТОТА», «СТРАХ — ХВОРОБА», «СТРАХ — СУБСТАНЦІЯ», «СТРАХ — ТКАНИНА», «СТРАХ — РОСЛИНА». Під час метафоризації емоція страху найчастіше ототожнюється з конкретно-предметними сутностями — істотами, фізичними тілами, речовинами тощо, проте найбільш продуктивними об'єктами зіставлення є «істоти» в цілому та «людина» зокрема [5: 193].

Метафорична модель «СТРАХ — ЖИВА ІСТОТА» представлена в творах М.Коцюбинського кількома фреймами: «людина», «тварина», «міфічна (казкова) істота».

Аналіз фактичного матеріалу дозволив виділити **антропоморфну метафору** як один із найпродуктивніших типів метафоризації, особливо в ранніх творах письменника. На нашу думку, цей факт можна пояснити тим, що ранній період творчості М.Коцюбинського пов'язаний із літературною традицією реалізму. Метафора цього періоду творчості письменника видається простішою, явною, безпосередньою, тобто автор використовує метафоричні моделі, які ґрунтуються на поєднанні загальноновживаних і очевидних не лише в художній діяльності перенесень.

Так, наприклад, у казці «Хо» М.Коцюбинський використовує метафори, типові для свідомості представників української лінгвокультури, пов'язані з фольклорною традицією. Зокрема, він удається до персоніфікації емоції страху в образі діда на прізвисько Хо, який виступає втіленням усіх людських жахів: *Але врешті, почувши присутність страху, він відривається від книжки, обертається до Хо і дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом...* [9: 47]. Дід має владу над людьми, живиться їхніми емоціями: *А тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязню, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя...; Жахаються, а не знають, що страх тільки й істніє на світі полохливістю других...* [9, 25]. Люди приречені схилитися перед **старим страхом**, адже ніхто не наважується **глянути йому у вічі**. Проте навіть у ранніх творах М.Коцюбинського виявляється своєрідність художнього мислення автора, оскільки навіть попри те, що Хо щодо людей поводить себе агресивно (*... жах охоплює дитину, [...] душить за горло...* [9, 32]), його образ у цілому не викликає негативних почуттів, тобто більшість метафор, які об'єктивують концепт «страх», не мають яскраво вираженої негативної конотації, а навпаки, спрямовані на те, щоб на емоційному рівні викликати у читачів співчуття до діда Хо і зневагу до боягузливої поведінки: **Хо — страх!** *А який з його страху, коли він виразно відчуває себе порохом, немичною руйною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі Хо робить його злим генієм людськості...* [9: 25]; *Сором переміг би той страх, коли б наш патріот міг збоку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак її* [9: 39]; *Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки...* [9: 49].

Якщо в ранніх творах М.Коцюбинський удається до прозорих метафор, умотивованість яких досить чітка, то в наступний період його творчої діяльності метафори стають складнішими, вони більшою мірою відбивають індивідуально-авторське бачення світу і декодуються зазвичай у межах певного контексту [14: 147]. У ранніх творах письменника переважає дієслівна метафора (*страх душить, охоплює, ламле, істніє* тощо), в пізніх частка статичних метафор, які

об'єктивують концепт «страх», значно зростає. Головне навантаження в таких образних конструкціях лежить здебільшого на іменниках та прикметниках, а вони — дуже лаконічний спосіб асоціативно-образного опису абстрактних явищ, що є своєрідністю імпресіоністичного стилю письма, оскільки метафоризатори багаті на сугестію і відтворюють суто миттєві зорові та слухові враження: фіксують чи, швидше, навіть кадрують своєрідність предмета, явища в несподіваних ракурсах [13: 108].

Так, у пізніх творах М.Коцюбинського натрапляємо на такі ад'єктивні та субстантивні метафори, що об'єктивують концепт «страх»: *...тихе повітря [...] з божевільним жахом кинулось тікати...; Раїса скорчилась уся і забила у куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи, Ганебний, підлий страх* [9: 104 - 105]; *Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук* [9: 268] тощо. До конструкцій дієслівного типу (номінант емоції + дієслово-метафоризатор) відносимо: *Жах малював усе страшніші й страшніші картини* [9: 263]; *...страх родив подлість* [9: 265]; *...з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи...*[9: 240] та ін.

Зооморфна метафора, яка базується на перенесенні рис представників тваринного світу на сферу-джерело, у творчому доробку письменника майже не трапляється. Нам вдалося дібрати лише кілька лексем, які своєю семантикою експлікують **фрейми «тварина»** та **«птаха»**. Зокрема: *Воно мчалось наосліп, у темряві, зі свистом і сичанням перестрахи...* [9: 101]; *Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів* [9: 111]; *Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар — все кудись щезло, все одлетіло* [9: 311]; *На Чубинського напав тепер страх...* [9, 111].

Фреїм «казкова істота» широко використовується М. Коцюбинським, адже художньо-образні засоби, взяті з фольклору, були визначальною рисою його стилю. Саме український фольклор відіграв важливу роль у формуванні самотутньої імпресіоністичної манери письма [13: 107]: *Е, ні, страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилазять з пшениці...; Ану, який страх вискочить із жита й задушить її* [9: 7 - 8]; *...жах висмоктав з мене всю кров...* [9: 65]. Емоція страху набуває негативної конотації та асоціюється у свідомості автора з живою істотою, агресивні дії якої важко передбачити.

У пізній творчості письменника тривога з'являється у подібі птаха, дії якого не містять безпосередньої загрози, але присутність його гнітить головного героя: *Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь [...]. Ні, дім не спить. У ньому живе щось велике, невідоме [...]. Я знаю — то тривога. Вона держить у своїх обіймах навіть хатне повітря, й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..* [9: 49].

Метафорична модель «СТРАХ — ХВОРОБА» має порівняно велику продуктивність у вторинній номінації емоції страху в творах письменника. На нашу думку, факт існування у творчому доробку М. Коцюбинського значної кількості лексем, що у своїй семантиці об'єктивують хворобу, можна пояснити широким використанням автором українського фольклору. Існування сталого асоціативного зв'язку «страх — хвороба» у фольклорі підтверджує наявність близько 50 замовлянь проти цієї «недуги».

У творах М. Коцюбинського страх порівнюється з божевільням, лихоманкою, інфекційною хворобою, яка зазвичай має типові симптоми: *Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого* [9: 101]; *...він справді ослаб... від страху* [9: 32]; *Від ведмедя до мурашки — все спаралізовано страхом* [9: 31]; *Холодний піт від голови до п'ят облива дитину, божевільний жах побільшує зіниці, відбирає голос, деревить тіло... І довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухоме, тремтять від жаху, мокре від поту...* [9: 29]; *А тим часом страх [...] безсилами чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх [...] стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого...* [9: 25].

Морбальні метафори, які використовує автор для об'єктивації емоційного концепту «страх», на нашу думку, не випадкові. Під час концептуалізації емоцій людина спирається в першу чергу на власний чуттєвий досвід. Так, наприклад, серед основних властивостей емоцій психологи зазвичай виділяють універсальність (вплив емоції на всіх людей, незалежно від статі, віку, соціального статусу тощо) та здатність емоції передаватися від однієї людини до інших, які перебувають поряд. Тобто зовсім не випадковим є порівняння автором емоції страху з *чіпкою пошестю*.

Відомий американський психолог К. Е. Ізард виділяє низку експресивних і моторних актів, які виступають індикаторами емоції страху. Серед них: повна відсутність рухів (страх *паралізує, деревить тіло*), специфічний для страху мімічний прояв (страх *побільшує зіниці*), тремтіння (*тремтять від жаху хлоп'ятко*) [6: 311]. Отже, аналіз метафоричної репрезентації емоційного концепту «страх» у творах письменника дозволяє провести паралель із її фізіологічними і психологічними характеристиками, що підтверджує факт існування безпосереднього зв'язку між вербальним утіленням абстрактного імені та чуттєвим досвідом індивіда.

Метафорична модель «СТРАХ — СУБСТАНЦІЯ» представлена в творах М. Коцюбинського трьома фреймами: «рідина», «тверда речовина» та «повітря».

На думку Н. Д. Арутюнової, емоції у свідомості людини звичайно пов'язані з рідиною, що заповнює людське тіло й душу [3: 289]. Аналізований нами мовний матеріал повністю підтверджує цю думку. **Фрейм «Рідина»** широко представлений у творах М. Коцюбинського через властивість речовини заповнювати порожню ємність. Тексти

творів письменника розкривають метафору людини, її очей, голосу як умістилища емоцій та страху як її наповнювача: *Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом* [9: 273]; **В очах** Кандзюби була така впевненість і такий жах, що Андрія мороз обняв [9, 261]; ...дивилась на його здивованими, **повними** обурення і **жаху** очима...; з якимсь **жахом в голосі**, питав Маланку... [9: 305]; *вівчареві біда: **страху набереться**, ще й змокне до нитки...* [9: 301]. Отже, страх у свідомості автора асоціюється з певною субстанцією, що заповнює суб'єкта.

Варто зазначити, що в певних контекстах досліджуваний концепт, на нашу думку, має цілком позитивну конотацію, оскільки емоція страху, заповнюючи душу, виступає сенсом людського існування: **нема ні страху** більше, ані жалю, **вона** вся дивно **порожня**, **зайва** на світі і **непотрібна**... [9: 271].

Нами було виявлено низку метафор, які у своїй семантиці об'єктивують концепт «страх» через температурні показники субстанції, зокрема: *...німо кричав од **холодного жаху*** [9: 275]; *Доря дививсь на Семена з таким **холодним жахом**...* [9: 108]. У свідомості письменника страх базується на уявленнях, пов'язаних із відчуттям холоду, що можна пояснити фізичною реакцією на емоційний стан: відтік крові від кінцівок, уповільнення її руху призводить до ефекту охолодження, замерзання [8: 112]. Поряд із зазначеним типом непрямой номінації автор використовує метафори, у яких страх асоціюється з вогнем, наприклад: *...викликаючи потім **пекучу тривогу*** [9: 76].

У своїх пізніх творах М.Коцюбинський досить часто вдається до об'єктивзації концепту «страх» через ознаки **твердої речовини**: *Чого горять твої червоні очі і **стоплюють у вогні** разом **страх** і **зненависть**?* [9: 66]; *Ти **кидаєш** у моє серце [...]. **Весь жах**, **весь бруд** свого існування. **Яке тобі діло**, що ти мене мучиш?* [9: 63]. Так, у наведених прикладах страх має фізичні властивості твердого тіла, що має чітку форму, може плавитися у вогні й переміщатися людиною в просторі.

Натуроморфна метафора, що у вторинній номінації експлікує ознаки **повітря** (газоподібної речовини), представлена у творах М.Коцюбинського кількома лексемами, які передають безоб'єктний екзистенційний страх, відчуття постійної тривоги, невідвладної людському розумінню: *Околишня **тиша насичена була тривогою, жахом** навіть, **тепле повітря** мовчало, як **заликана дитина*** [9: 104].

Метафоричну модель «СТРАХ — ТКАНИНА» представлено у творах письменника дієсловами, семантика яких об'єктивує властивість матеріалу «щільно облягати людське тіло» [12 II: 386] та, на нашу думку, експлікує домінуючий характер емоції, яка охоплює людину, тримає її у своїх обіймах, не залишаючи шансів на порятунок: **Обгорнений невимовним жахом**... [9: 28]; **Страх обгортає** його такий, якого він не пригадує в дитинстві навіть [9: 39]; *І чим далі стояла думка або уява од того **жаху й скорботи**, **якими повилась дійсність**, тим міцніше чіплялись за неї всі троє...* [9: 56].

Денотат абстрактного імені емоції страху переосмислюється через сполучуваність із дієсловами, характерними для опису світу флори. У цьому разі емоційний концепт «страх» представлено у **метафоричній конструкції «СТРАХ — РОСЛИНА»**: *Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі* [9: 38]; *Аж ось сьогодні він сколотив усе, посіяв тривогу, встав перед нею незрозумілим питанням, яке конче треба було рішити* [9: 267]. Фітоморфна метафора, в основі якої лежить образ рослини, якій було пересаджено пагін від іншої, виявилась продуктивною під час передавання стороннього впливу на емоційну сферу особистості: **Страх! Прищеплений дитині, виплеканий аномальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю...** [9: 25].

Аналіз метафоричних висловлювань дозволив виявити основні ознаки емоційного концепту «страх», а також виділити найпродуктивніші метафоричні моделі у творах одного з найяскравіших письменників в історії української літератури — М. Коцюбинського. У ході дослідження було встановлено, що найчастотнішими є антропоморфні метафори. Найвагоміші характеристики страху реалізуються у таких моделях: **страх — жива істота, страх — хвороба, страх — субстанція, страх — рослина, страх — тканина**. Мотиваційний аналіз метафоричних моделей, що репрезентують досліджуваний концепт, дозволив виділити провідні ознаки, які є точкою перетину ділянки-джерела та ділянки-мети: «зовнішність», «поведінка», «риса характеру»; «симптоми хвороби»; «щеплення»; «наповнювач», «властивості твердої речовини»; «температурні показники»; «можливість обгорнути». Аналіз фактичного матеріалу дозволив виділити багато спільних рис у метафоричному осмисленні емоційного концепту «страх» у художніх текстах М. Коцюбинського з фольклорною традицією. Автор презентує страх як сильну емоцію, що впливає на перцептивно-когнітивні процеси та поведінку персонажів, але, на відміну від фольклору, позбавляє її етично негативної оцінки.

Запропонована методика аналізу концепту відкриває нові перспективи для подальших наукових досліджень, зокрема у царині різних лінгвокультур. До вивчення метафоричного представлення досліджуваного концепту можуть бути залучені фразеологічні словники, а також художні тексти інших авторів.

1. Антонюк М.О. Метафора та її роль у мовній картині світу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. — К., 2002. — № 7. — С. 15–19.
2. Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания. — 1993. — № 3. — С. 27–35.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 896 с.
4. Будянская О.О., Мягкова Е.Ю. Сопоставительные средства описания эмоций в английском и русском языках // Язык, коммуникация и социальная среда. — Воронеж, 2002. — Вып. 2. — С. 70–87.
5. Зайкина С.В. Страх // Антология концептов. — М.: Гнозис, 2007. — С. 183–197.
6. Изард К.Э. Психология эмоций / В. Мисник (пер. с англ.), А. Татлыбаева (пер. с англ.). — СПб.; М.; Нижний Новгород; Воронеж; Ростов на Дону: Питер, 2008. — 460 с.

7. *Каменькова Ю.А.* Языковые способы представления денотата имен эмоционально-чувственного восприятия (на материале чешского языка) // Славянский вестник. — М.: МАКС Пресс, 2004. — Вып. 2. — С. 145 — 157.
8. *Кириленко Т. С.* Психологія: емоційна сфера особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Либідь, 2007. — 256 с.
9. *Коцюбинський М.М.* Подарунок на іменини: Оповідання, новели, повісті. — К.: Веселка, 1989. — 335 с.
10. *Красавский Н.А.* Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. — Волгоград: Перемена, 2001. — 494 с.
11. *Лакофф Дж., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 387 — 414.
12. Новий тлумачний словник української мови: У 3 тт.: 200000 сл. / Яременко В. (уклад.), Сліпущко О. (уклад.) — Вид. 2-е, випр. — К.: Аконт, 2007. — Т. 1. — 926 с.; Т. 2. — 926 с.; Т. 3 — 862 с.
13. *Сохань Г.* Метафора як елемент асоціативно-образового мислення Михайла Коцюбинського // Вісник. — Івано-Франківськ, 2001. — Вип. 6. — С. 107 — 113.
14. *Хаддад К.А.* Особистість і безособове: мотив тривоги в літературі зламу століть (модель Михайла Коцюбинського) // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2005. — № 707. Сер. Філологія. — Вип. 46. — С. 147 — 150.

Olena Kolyadenko

THE COGNITIVE METAPHOR AS THE WAY OF THE CONCEPT "FEAR" EXPLICATION IN M. KOTSUBINSKY'S WORKS

The present article deals with the concept "fear" as one of the fragments of the emotional concept-sphere verbal representation in M.Kotsubinsky's works. Different types of metaphoric model and their components used by the writer are represented. The stable socio-cultural and author's individual approach to the metaphorization process of the concept "fear" are analyzed in this work.

Keywords: emotional concept, cognitive metaphor, metaphoric model, frame.

Відомі постаті про мову

Прочитайте пісні південноруса, якщо хочете знати, що мова його здатна виражати найніжніші душевні порухи в найніжніших її відтінках; прочитайте думи південноруса, якщо хочете знати, що мова його може малювати і величні явища природи, і народні рухи і чвари, — може натякати на несповідимість божих шляхів і подій, може виражати і регіт відчаю, що роздирає нам серце.

Південноруська мова сильна й ніжна, доброгласна й благозвучна, чи давно виникла? Мабуть, через молодість свою вона ще не здобула від людей поваги...

Якщо правопис церковнослов'янських книг підходить цій мові. То отже, ця мова, близько схожа з церковнослов'янською, існувала в часи святих отців Кирила та Мефодія, винахідників чи установників азбуки для слов'янських мов, і не була позбавлена їхньої уваги [...]

Якщо в мові південноруса сходяться властивості різних і віддалених слов'янських мов, різних і віддалених слов'янських письмен, то значить ця мова не юний паросток однієї з слов'янських мов, але виростає від спільного з ними давнього кореня і, черпаючи з цього кореня спільний з ними життєвий сік, зросла самобутно, випещена народним життям, народними обставинами...

Метлинський А.Л., 1839